

ANTONI CZUBIŃSKI
Poznań

CI 473

**PROBLEMATYKA PRUS JAKO PRZEDMIOT ZAINTERESOWAŃ
BADAWCZYCH HISTORIOGRAFII POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ
LUDOWEJ**

Powstanie, rozwój i upadek państwa pruskiego stanowiły przedmiot żywego zainteresowania historiografii polskiej niemal od jej zarania; problematyka pruska zajmowała wszystkich wybitniejszych przedstawicieli polskiej nauki historycznej, przy czym dla wielu z nich stanowiła ona główny przedmiot zainteresowań badawczych. Wynikało to z wielu różnych przyczyn. Prusy powstały w toku bezpośrednich zmagania żywiołu niemieckiego z polskim i od początku objęły znaczną część ziem ciężących ku Polsce odcinając Polsce dostęp do morza; były jednym z inicjatorów rozbiórów Polski i przejęły znaczną część ziem polskich; prowadziły politykę germanizowania ludności polskiej i przez cały wiek konsekwentnie zwalczały polskie dążenie do odbudowy państwa. Historiografia niemiecka fałszowała ten obraz prezentując prace jednostronne, antypolskie, gloryfikujące pruską myśl polityczną i Prusy w całości¹.

Historycy polscy znajdowali się w trudnej sytuacji. Państwo polskie nie istniało. Wielu z nich wykształciło się lub pracowało w uczelniach niemieckich; nie posiadali oni własnego zaplecza instytucjonalnego; język polski był w Europie mało znany. Polemika z nauką niemiecką była utrudniona niemniej rozwijała się. Szerzej zakrojone badania dziejów ekspansji prusko-niemieckiej i polityki pruskiej rozpoczęto w końcu XIX w.; podejmowali je przedstawiciele tak krakowskiej, jak i warszawskiej szkoły historycznej²; uprawiali je doraźnie również uczeni polscy zaboru pruskiego³ lub pracujący w uczelniach niemieckich⁴.

¹ Zob. G. Labuda, *Dzieje Prus jako zagadnienie historiograficzne*. „Przeгляд Zachodni” 1967, nr 1, ss. 1-20; tenże, *Słowianie w historiografii niemieckiej XIX wieku*. „Przeгляд Zachodni” 1968, nr 3, ss. 1-60; *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*. Cz. 1: Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej pod red. J. Krasuskiego, G. Labudy, A. W. Wąlczyka. Poznań 1974.

² S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*. Göttingen 1894; tenże, *Dwa stulecia: Fryderyk II i August III*. W-wa 1903; tenże, *Gdańsk a Polska*. W-wa 1918; tenże, *Przymierze polsko-pruskie*. W-wa 1903 (wyd. 3, W-wa 1919); J. Buzek, *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z 1908 r.* Lwów 1909; B. Dembiński, *Polska na przełomie*. Lwów 1913; W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*. T. 1-3, Kraków 1880-1898; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich*. Lwów 1882; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*. T. 1-2, W-wa 1909-1911; L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd*

W sposób bardziej planowy i na szerszą skalę badania te można było rozwinąć dopiero z chwilą odbudowy niepodległego państwa polskiego. Klęska wojenna i rewolucja w Rzeszy oraz odbudowa niepodległego państwa polskiego spowodowały z jednej strony znaczny odływ ludności niemieckiej ze wschodu, straty terytorialne i generalne osłabienie Prus, a z drugiej strony — wzmocnienie żywiołu polskiego oraz stworzenie lepszych warunków materialnych i organizacyjnych dla polskiej nauki historii. Obok ośrodków galicyjskich w Krakowie i Lwowie rozwinęły się katedry historii na uniwersytetach w Warszawie, w Poznaniu, Wilnie i Lublinie; powstał Instytut Bałtycki w Toruniu⁵.

W 1925 r. w Poznaniu rozpoczęto wydawanie, ukazującego się do dziś, czasopisma pt. „Roczniki Historyczne”; spełniło ono ważną rolę w organizacji interesujących nas badań⁶. W 1921 r. na Uniwersytecie Poznańskim utworzono Instytut Zachodnio-Słowiański, który wydawał periodyk „Slavia Occidentalis”. Popularyzacją wyników badań zajmowało się wychodzące w Poznaniu w latach 1922 - 1934 czasopismo pt. „Strażnica Zachodnia”⁷. Sporadycznie publikowano też rozprawy w czasopismach ogólnohistorycznych, jak np. „Kwartalnik Historyczny” i „Przegląd Historyczny”. W okresie międzywojennym podejmowano problematykę walk z naporem Brandenburgii i Zakonu Krzyżackiego na Polskę, walki z Brandenburgią i Prusami o dostęp do Bałtyku, sekularyzacji Prus i genezy państwa pruskiego, roli Prus w rozbiorach Polski, polityki germanizacyjnej Prus itp.⁸. Badania te uprawiali głównie przedstawiciele

Rakoczego w roku 1656 - 1657. Lwów 1917; A. Pawiński, Sprawy Prus Krzyżackich za Zygmunta Augusta w r. 1566 - 1568. W-wa 1879; tenże, O powołaniu Krzyżaków przez księcia Konrada. Kraków 1903; A. Szelański, Walka o Bałtyk. Lwów 1904; tenże, Rozkład Rzeszy i Polska za panowania Władysława IV. Kraków 1907; A. Zaleski, Rządy Fryderyka II w Prusiech Polskich. Lwów 1907; K. Zimmermann, Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich. T. 1-2, Poznań 1915.

⁵ Zob. S. Karwowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*. T. I, Poznań 1918; t. II, Poznań 1919; t. III, Poznań 1931.

⁶ J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914 - 1918*. W-wa 1975.

⁷ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1918 - 1939*. W: *Dzieje Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1919 - 1969*. Poznań 1972, ss. 59 - 302.

⁸ Zob. G. Labuda, *Kazimierz Tymieniecki jako redaktor „Roczników Historycznych”*. „Roczniki Historyczne” R. XXXV za rok 1969. Poznań 1969, ss. 10 - 18.

⁷ M. Mroczo, *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921 - 1934. Powstanie i działalność*. Gdańsk 1977.

⁸ S. Askenazy, *Gdańsk a Polska*. W-wa 1918; tenże, *Uwagi*. W-wa 1924; H. Biegański, *Polska i Bałtyk*. Gdynia 1929; K. Górski, *Pomorze w dobie wojny 13-letniej*. Poznań 1932; *Dzieje Prus Wschodnich*. Gdynia 1938; *Dzieje Torunia*. Toruń 1933; W. Sobieski, *Walka o Pomorze*. Poznań 1928.

óśrodków badawczych w Krakowie, Poznaniu i Warszawie, jak np. Szymon Askenazy⁹, Władysław Czapliński, Józef Feldman, Karol Górski, Władysław Konopczyński, Kazimierz Piłwarski, Adam Szelągowski, Wacław Sobieski¹⁰, Kazimierz Tymieniecki¹¹, Adam Vetulani, Zygmunt Wojciechowski i inni. Program badań nad pograniczem polsko-niemieckim zarysował Teodor Tyc¹², a realizowało go głównie środowisko poznańskie. Przystąpiono do prac nad historią Pomorza, Prus i Śląska¹³.

Już w 1934 r. ukazała się głośna praca Z. Wojciechowskiego pt. *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*¹⁴. Autor wprowadził używane do dziś pojęcie „ziem macierzystych Polski”. Analizował ekspansję prusko-niemiecką, wypieranie żywiołu polskiego i wzmacnianie państwa brandenbursko-pruskiego na ziemiach polskich.

„Jeśli — pisał Wojciechowski — zestawimy granice Prus po trzecim rozbiore z granicą ziem pierwotnych etnicznych polskich, inaczej — ziem macierzystych Polski, to się okaże, iż w rękach Prus z pięciu ziem szczepowych najdawniejszej Polski po trzecim rozbiore znalazły się w całości trzy, mianowicie: Pomorze, Wielkopolska i Śląsk, a w przeważającej większości czwarta ziemia: Mazowsze. Z tego też punktu widzenia rozwój Prus na przełomie XVII i XVIII w. i rozbiory Polski były wynikiem tendencji Prus do opanowania terytorium macierzystego Polski — z wyjątkiem Małopolski, dawnej ziemi Wiślan, która jednak podlegała procesowi znaczniejszej kolonizacji, idącej od strony zachodniej”¹⁵.

Szczególną rolę w utworzeniu państwa pruskiego i w jego rozwoju spełniła dynastia Hohenzollernów z Fryderykiem II na czele oraz wybitni wojskowi epoki napoleońskiej, jak np. Clausewitz, Gneissenu, Scharnhorst, czy wybitni politycy, jak np. Bismarck. Historycy polscy badali tak rolę dynastii, jak i poszczególnych wodzów i polityków w aspekcie ich polityki wschodniej, a szczególnie ich stosunku do Polski. Podjęto

⁹ J. Dutkiewicz, *Szymon Askenazy i jego szkoła*. W-wa 1958.

¹⁰ H. Barycz, *Historyk gniewny i niepokorny. Rzecz o Wacławie Sobieskim*. Kraków 1978.

¹¹ G. Labuda, *Działalność naukowa profesora Kazimierza Tymienieckiego. Europa — Słowiańszczyzna — Polska. Studia ku uczczeniu profesora K. Tymienieckiego*. Poznań 1970, ss. 5 - 10.

¹² J. Wąsicki, *Teodor Tyc (1896 - 1927). Z dziejów kształtowania się programu zachodniego w Polsce*. „Studia Historica Slavo-Germanica” 1978, nr VII, ss. 61 - 84.

¹³ *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. Pod red. S. Kutrzeby. T. I, Kraków 1933; t. II, 1939; t. III, 1936; *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*. Poznań 1932; W. Sobieski, *Walka o Pomorze*. Poznań 1928 (wersja niemiecka — 1933).

¹⁴ Toruń 1934. Praca została wznowiona w: Z. Wojciechowski, *Studia historyczne*. W-wa 1955, ss. 17 - 51.

¹⁵ Z. Wojciechowski, *Studia historyczne...*, s. 46. W tym samym duchu pisał również J. Feldman, *Polska a Prusy*. „Przegląd Współczesny” 1924.

więc badania polityki Fryderyka II wobec Polski. Do wyników poprzednich badań ks. K. Zimmermanna i innych badaczy polskich nawiązał przede wszystkim Władysław Konopczyński. Praca jego ukazała się jednak dopiero po II wojnie światowej. W Poznaniu podjęto badania polityki kolonizacyjnej, religijnej i narodowościowej Prus na zagarniętych przez nie ziemiach polskich. Kontynuował swe wcześniejsze badania Stanisław Karwowski. Nowe tematy podejmował Adam Skałkowski wraz ze swoją szkołą. Stefan Kieniewicz badał epokę Wiosny Ludów; Andrzej Wojtkowski, Witold Jakóbczyk, Zdzisław Grot i inni badali rozwój tych stosunków w II połowie XIX wieku. Na Wydziale Prawno-Ekonomicznym UP, obok Wojciechowskiego, rozwijali swe badania Marian Jedlicki (*Polska a Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego*), Zdzisław Kaczmarczyk (*Kolonizacja niemiecka w Polsce*) i inni¹⁶. W dalszym ciągu badania prusko-niemieckie uprawiano w Krakowie, Lwowie i Warszawie. W. Czapliński w 1937 r. analizował *Politykę Władysława IV wobec wojny 30-letniej (1637 - 1645)*; W. Dzięgiel, *Utratę księstw opolskiego i raciborskiego przez Ludwikę Marię w r. 1666* (Kraków 1936); M. K. Morawski, *Źródła rozbiorów Polski* (Kraków 1945); K. Piłwarski, *Sprawę pruską za Jana III Sobieskiego (1929)* oraz *Politykę bałtycką Jana III w latach 1675 - 1679* (Kraków 1932); J. A. Wilder, *Traktat handlowy polsko-pruski z roku 1775* (Warszawa 1937); A. Wojtkowski, *Zaborczość królów pruskich w XVIII wieku* (Lwów 1931); J. Woliński, *Sprawę pruską w latach 1674 - 1675* (1932/33); A. Vetulani, *Lenno pruskie* (Kraków 1935) i *Polskie wpływy polityczne w Prusach Książęcych* (Gdynia 1939); J. Feldman już w 1928 r. ogłosił rozprawę poświęconą polityce kolonizacyjnej Bismarcka, w 1932 r. analizował politykę Bismarcka wobec Kościoła katolickiego, a w 1934 r. przedstawił pierwsze ujęcie pracy o stosunku „żelaznego kanclerza” wobec Polski w ogóle¹⁷. Rozszerzona polska wersja głośniejszej pracy Feldmana o stanowisku Bismarcka wobec Polski ukazała się w 1938 r.; od tego czasu była ona już kilkakrotnie wznowiana¹⁸.

Podjęto problematykę powstań narodowych z lat 1918 - 1921 w Wiel-

¹⁶ A. Czubiński, *Problematyka polskich ziem zachodnich i zagadnienia niepoznawcze w działalności Uniwersytetu Poznańskiego w okresie II Rzeczypospolitej*. „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 3, ss. 115 - 148; *Problematyka polsko-niemiecka i polskich ziem zachodnich w badaniach Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1919 - 1969)*. Praca zbiorowa pod red. Z. Kaczmarczyka. Poznań 1971.

¹⁷ J. Feldman, *Bismarck a Komisja Osadnicza*. Kraków 1928; tenże, *Bismarck a Kościół katolicki*. Kraków 1932; tenże, *Bismarck et la question polonaise*. Paris 1934.

¹⁸ J. Feldman, *Bismarck a Polska*. Katowice 1938, wyd. 2 Kraków 1947 (przedruk fotoofsetowy 1966), wyd. 3 W-wa 1980, ze wstępem L. Trzeciakowskiego.

kopolsce i na G. Śląsku oraz znaczenia Traktatu Wersalskiego dla Polski¹⁹. Z punktu widzenia analizy rozwoju stosunków polsko-pruskich największe znaczenie miała tu wydana w 1932 r. monografia Z. Wieliczki, *Wielkopolska a Prusy w dobie powstania 1918/1919*. Autor dowodził, że mimo klęski na zachodzie, Prusy za wszelką cenę nie chciały dopuścić do utraty prowincji polskich; powstanie polskie zwalczały one z całą konsekwencją i bezwzględnością²⁰.

Podjęto polemikę z publikacjami niemieckimi. W 1933 r. w Niemczech ukazała się obszerna praca zbiorowa pod red. Alberta Brackmanna i Karla Brandiego pt. *Deutschland und Polen*, a w roku następnym praca historyka niemieckiego z Poznania Kurta Lücka pt. *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens*²¹. Historycy polscy protestowali ostro przeciw jednostronnemu ujęciu przez autorów niemieckich zarówno problemu tzw. niemieckiej ekspansji wschodniej, kolonizacji, jak i roli, jaką element niemiecki spełnił w rozwoju państwa polskiego i kultury polskiej. W „Kwartalniku Historycznym” ukazała się obszerna polemika, w której wzięło udział wielu historyków z różnych ośrodków polskich²². Dyskusję podejmowały również inne czasopisma. K. Tymieniecki w „Rocznikach Historycznych” ogłosił obszerny artykuł polemiczny na temat roli żywiołu niemieckiego w państwie polskim²³. J. Feldman podjął próbę zanalizowania „antagonizmu polsko-niemieckiego” w przeszłości²⁴ oraz poglądów polityków pruskich na Polaków i sprawę polską w epoce porobiorowej²⁵. Witold Sukiennicki badał *Pruską politykę kolonizacyjną na ziemiach polskich w latach 1886 - 1919* (W-wa 1931), a Marian Kniat *Problematykę uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim* (t. I, Poznań 1939; t. II, Poznań 1949).

Rozwijane w okresie międzywojennym badania zostały brutalnie przerwane na skutek agresji hitlerowskiej na Polskę; instytucje naukowe uległy zniszczeniu, a uczeni polscy poddani zostali ostrym prześladowa-

¹⁹ J. Feldman, *Traktat Wersalski jako etap zmagañ polsko-niemieckich*. Poznań 1930.

²⁰ Z. Wieliczka, *Wielkopolska a Prusy w dobie powstania 1918/19*. Poznań 1932.

²¹ K. Lück, *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens. Forschungen zur deutsch-polnischen Nachbarschaft im Osteuropäischen Raum mit einem Geleitwort von Dr. H. Rauschning*. Plauen 1934.

²² *Niemcy i Polska*. „Kwartalnik Historyczny” R. XLVIII/1934, ss. 776 - 886.

²³ K. Tymieniecki, *Niemcy w Polsce*. „Roczniki Historyczne”. T. 12: 1936, ss. 198 - 276.

²⁴ J. Feldman, *Antagonizm polsko-niemiecki w dziejach*. Toruń 1934.

²⁵ J. Feldman, *Polska i Polacy w sądach polityków pruskich w epoce porobiorowej*. Katowice 1935.

niom²⁶. Część historyków polskich zdołała uratować się i podjęła konspiracyjną działalność naukowo-badawczą i dydaktyczną²⁷. W końcowej fazie wojny wokół mieszkającego w Milanówku koło Warszawy Z. Wojciechowskiego skupiło się grono osób, które postanowiły powołać do życia specjalną instytucję zajmującą się planowaniem i organizowaniem badań prusko-niemieckich w postaci ogólnopolskiego towarzystwa naukowego pod nazwą Instytut Zachodni (IZ). Za zgodą rządu odrodzonego państwa polskiego IZ został zlokalizowany w Poznaniu, gdzie poczynając od wiosny 1945 r. rozwinął działalność badawczą i wydawniczą²⁸. Instytut przybrał interdyscyplinarny charakter; już w 1945 r. uruchomił on własne wydawnictwo i powołał do życia czasopismo „Przegląd Zachodni”²⁹.

Odrodzone w końcowej fazie II wojny światowej państwo polskie przejęło ziemie zrabowane Polsce w przeszłości przez Prusy; potomkowie nasyłanych przez królów pruskich kolonistów niemieckich ziemie te opuścili bądź to na skutek ucieczki przed frontem nacierających ze wschodu armii radzieckich i polskich, bądź na skutek wysiedlenia ich na mocy decyzji konferencji poczdamskiej³⁰.

Klęska wojenna Prus-Niemiec, procesy zbrodniarzy wojennych, przygotowania do konferencji pokojowej nadawały ówczesnym badaniom spe-

²⁶ M. Banasiewicz, *Polityka naukowa i oświatowa hitlerowskich Niemiec na ziemiach polskich „wcielonych” do Trzeciej Rzeszy w okresie okupacji 1939 - 1945*. Poznań 1980. O zasięgu prześladowań i psychicznym nastawieniu historyków niemieckich do tej kwestii świadczy fakt, że M. Laubert w bibliografii zamieszczonej w III wydaniu swej pracy o polityce rządu pruskiego wobec Polski z 1944 r. „uśmiercił” wielu żyjących historyków polskich, np. S. Kieniewicz, W. Jakóbczyka, W. Knapowską i in. Zob. *Die preussische Polenpolitik von 1772 - 1914* von M. Laubert. Dritte verbesserte Auflage. Kraków 1944, ss. 219 - 228.

²⁷ M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939 - 1945*. Wrocław 1978.

²⁸ A. Czubiński, *Zapadnyj Institut w Poznaniu (Nauczna i izdatielskaja diejatielnost 1945 - 1979)*. „Sowietskoje Słowianowiedienije” 1980, nr 6, ss. 93 - 104.

²⁹ M. Walentynowicz, A. Wędzki, *Bibliografia zawartości Przeglądu Zachodniego 1945 - 1955*. Poznań 1957; L. Paszkiewicz, W. Tomaszewski, *Bibliografia zawartości Przeglądu Zachodniego 1956 - 1965*. Poznań 1967.

³⁰ E. Basiński, *Od Lublina do Zgorzelca. Współdziałanie Polski i ZSRR w rozwiązywaniu problemu niemieckiego 1944 - 1950*. W-wa 1980; W. T. Kowalski, *ZSRR a granica na Odrze i Nysie Łużyckiej 1941 - 1945*. W-wa 1965; *Ziemie Zachodnie w granicach macierzy*. Poznań 1966; E. Męclewski, *Powrót Polski nad Odrę, Nysę Łużycką i Bałtyk. Szkice*. W-wa 1971; W. Dobrzycki, *Granica zachodnia w polityce polskiej 1944 - 1947*. Warszawa 1974; A. Klafkowski, *Granica polsko-niemiecka po II wojnie światowej*. Poznań 1970; G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*. Poznań 1971; M. Orzechowski, *Odra—Nysa Łużycka—Bałtyk w polskiej myśli politycznej okresu II wojny światowej*. W-wa 1969; K. Skubiszewski, *Zachodnia granica Polski w świetle traktatów*. Poznań 1975.

cyficzny koloryt i nastrój. Wydawało się, że kwestia Prus rozwiązana została raz na zawsze. W 1947 r. Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami podjęła ustawę nr 46 o likwidacji państwa pruskiego³¹. Formalnie biorąc państwo to istniało więc stosunkowo krótko (1701-1947).

Historiografia PRL podejmowała problem pruski w nowych warunkach, już jako zagadnienie zamknięte, w pełni historyczne. Badania te prowadzono jednak w oparciu o starą kadre, stare warsztaty i stare metody badawcze. Początkowo (1945-1948) kontynuowano badania podjęte w okresie międzywojennym. Wznawiano niektóre publikacje przedwojenne, publikowano książki opracowane w czasie okupacji, szybko realizowano nowe tematy badawcze. Dyrektor IZ, prof. dr Z. Wojciechowski, już w 1945 r. ogłosił pracę pt. *Polska-Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*. Autor parafrazując tytuł wydanej w czasie wojny pracy niemieckiej³², nawiązywał do własnych badań z okresu międzywojennego o rozwoju terytorialnym Prus, krytykował społeczeństwo polskie za uleganie romantycznym hasłom idei wschodniej Jagiellonów i niedoceniając problematyki zachodniej, demaskował antypolską politykę Brandenburgii, Zakonu Krzyżackiego, dynastii Hohenzollernów i Prus w ogóle.

„Kwestia polska — pisał Wojciechowski — posiadała dla Prus wielorakie znaczenie: geograficzne, narodowe i demograficzne. Geopolitycznie państwo brandenbursko-pruskie nabrało nowej treści od chwili, gdy sięgało po zabór ziem polskich. [...] Ujście Odry opanowały Prusy w latach 1648 do 1720, ujście Wisły w r. 1772. [...] Pełny bieg Odry posiadły Prusy w r. 1740, głęboko w górę Wisły sięgnęły w r. 1795. Wprawdzie najpierw w latach 1806-1807, a potem w 1815 r. ze środkowego biegu Wisły musiały się cofnąć, ale o zasięgu swych granic z r. 1795 nie zapomniały. Powracał on w nieustannych projektach jako *Knesebeker Grenze*”.

Wojciechowski analizował też wszechstronnie znaczenie ziem polskich dla Prus.

„Podstawą potęgi pruskiej — pisał on — był więc zrąb ziem macierzystych polskich. Gdyby Prusy nie zagarnęły go na przestrzeni półtora wieka (1648-1795), nie byłoby mowy ani o stanowisku Prus w latach 1795-1871, ani o zjednoczeniu Niemiec. Stąd jednak wynikała dla Prus, jako konsekwencja, polityka germanizacyjna, przy pomocy której starały się ten obszar o wadze dla nich zasadniczej ściślej związać z państwowością niemiecką. [...] Ziemie polskie były młotem potęgi Prus. Były młotem jako blok terytorialny, nadający sens geograficznej egzystencji Prus, jako rezerwuwar rekruta, jako spichlerz zbożowy. Były też młotem z uwagi na swą rolę demograficzną”³³.

³¹ A. Klafkowski, *Likwidacja państwa pruskiego. Ustawa nr 46 Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami*. W-wa 1967.

³² Zob. F. Lüdtke, *Eine Jahrtausend Krieg zwischen Deutschland und Polen*. Stuttgart [1942].

³³ Z. Wojciechowski, *Polska—Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*. Poznań 1945, ss. 224-225.

W 1945 r. opublikowano też monografię Zdzisława Kaczmarczyka pt. *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*. Autor dowodził, że zjawisko kolonizacji obejmowało proces zasiedlania ziem słowiańskich częściowo żywiołowy i częściowo planowy; akcję kolonizacyjną uprawiali lokalni władcy-księżęta. W wiekach średnich nie miała ona charakteru narodowego; z upływem czasu zmienił się jej charakter, stała się przejawem walki narodowej o ziemię.

Szczególną rolę w rozwoju i umocnieniu Prus odegrali tacy ludzie, jak król Fryderyk II, zwany Wielkim, i książę Otto von Bismarck. Osobistości te żywo interesowały historyków polskich. M. Gumowski podjął analizę fałszerstw monetarnych Fryderyka II (Poznań 1948), a M. Rybicki przedstawił politykę germanizacyjną tegoż monarchy na ziemiach polskich (Poznań 1947). W. Konopczyński w 1947 r. wydał monografię analizującą stosunek Fryderyka II do Polski³⁴. Natomiast J. Feldman szybko przeredagował i rozszerzył swą pracę o „antagonizmie polsko-niemieckim” z 1934, wydając w 1947 r. książkę pt. *Problem polsko-niemiecki w dziejach*. Autor ten również nawiązywał do koncepcji tysiącletniej wrogości w stosunkach polsko-niemieckich, analizował rozwój ekspansji wschodniej Prus, załamanie jej w 1918 r., ponowną ekspansję w latach 1939 - 1944 i klęskę w 1945 r. Feldman zwracał uwagę na bezpośrednią kontynuację w dziejach Prus-Niemiec od średniowiecza poprzez Bismarcka do Hitlera. W historii Prus eksponował militarystykę i ich ekspansję wschodnią; podkreślał rolę ZSRR w rozbięciu Prus i III Rzeszy.

„Bezprzykładny w dziejach okres martyrologii narodu polskiego pod okupacją niemiecką — pisał Feldman — dobiegł końca. Potężny wysiłek Związku Radzieckiego wymiotti najeżdżąc z ziem polskich, ogniem i żelazem dosięgając go w stolicy wojującej prusaczyny. Polska wraca na szlak dziejowy pierwszych Piastów operując się na zachodzie o linię Odry i Nysy, na północy o szerokie pobraże Bałtyku. Spełniło się marzenie Długosza”.

Autor przypomniał, że na gruzach systemów faszystowskich w Europie ma powstać „świat wolnych demokratycznych narodów” i zapytywał: „Czy wielki przełom w dziejach świata stanie się również przełomem w stosunkach polsko-niemieckich”?³⁵ Przypominając błędy popełnione przez zwycięzców w czasie konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Feldman pisał:

„Tysiącletnie doświadczenia, których punktem kulminacyjnym stała się ostatnia wojna, pozwalają nam lepiej aniżeli jakiemukolwiek narodowi zgłębić psychikę niemiecką. Tą sumą wiadomości winniśmy się podzielić ze światem, zwłaszcza

³⁴ M. Gumowski, *Fałszerstwa monetarne Fryderyka II*. Poznań 1948; W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*. Poznań 1947; M. Rybicki, *Polityka germanizacyjna Fryderyka II na ziemiach polskich*. Poznań 1947.

³⁵ J. Feldman, *Problem polsko-niemiecki w dziejach*. Katowice 1946, s. 166.

anglosaskim. Propaganda nasza nie może się ograniczyć do przedstawienia okrucieństw i spustoszeń dokonywanych ręką niemiecką na naszych ziemiach. Winna ona sięgnąć szerzej i głębiej. Zadaniem nauki naszej jest ukazać narodom zachodnim, jak przedstawiała się polityka Niemiec na przestrzeni tysiąca lat. Winna odsłonić prawdziwe oblicze średniowiecznego cesarstwa w odniesieniu do narodów słowiańskich, wytłumaczyć, jak na ziemiach dawnych Prusaków rozsiało się zaborcze państwo niemieckie, zedrzeć laur od czasów Carlyle'a oplatający skroń Fryderyka II, ukazać, czym była sprawa polska w polityce Bismarcka, w okresie hakaty, w obu wojnach światowych. Musimy przede wszystkim wbić w świadomość zagranicy fakt zasadniczy, że potęga współczesnych Niemiec wyrosła kosztem Polski, że przeto silnie rozbudowane w kierunku zachodnim państwo polskie stanęło się najskuteczniejszym hamulcem poczynań niemieckich, zdolnych po raz trzeci wtrącić świat w katastrofę”³⁶.

Marian Friedberg przedstawił dwutomowe dzieło pt. *Kultura polska a niemiecka*³⁷. Było to swego rodzaju pokłosie polemiki polsko-niemieckiej z lat 1933-1934. Autor tłumaczył „przewagę” historiografii niemieckiej nad polską brakiem opieki ze strony państwa wobec uczonych polskich w XIX w., informował o tendencyjności prac niemieckich i pisał:

„Uczeni niemieccy postawili szereg tez o przewadze Niemiec w stosunku do Polski; tezy te były nieraz słabo udokumentowane, mimo to poparte autorytetem poważnych autorów utrzymywały się w nauce i trzeba było dopiero nowego rozpatrywania problemu ze strony polskiej, by je zwalczyć”³⁸.

Na podstawie szczegółowej analizy Friedberg stwierdzał: „Specjalną cechą kultury polskiej jest zdolność wchłaniania elementów obcych”. Wchłaniała ona nie tylko przejawy kultury niemieckiej, ale również innych narodów.

„Bezkrwawa, pięciowiekowa walka rodzimych pierwiastków kultury polskiej z infiltracją wpływów niemieckich — pisze Friedberg — kończyła się u schyłku średniowiecza zupełnym zwycięstwem polskości”³⁹.

Nieco inaczej przedstawiał się problem ekspansji politycznej i militarnej Prus. Tutaj stosunkowo szybko zwycięstwo odnosiły Prusy, przede wszystkim na skutek stosowania podstępów, wiarołomności, przemocy⁴⁰. Jak wspomniano już wyżej, bezpośrednio po wojnie wznowiono

³⁶ Tamże, s. 169.

³⁷ M. Friedberg, *Kultura polska a niemiecka. Elementy rodzime a wpływy niemieckie w ustroju i kulturze Polski średniowiecznej*. T. 1-2, Poznań 1946. Autor informuje we wstępie, że praca powstała w latach 1941-1943 (t. I, s. 21).

³⁸ Tamże, t. I, s. 10.

³⁹ Tamże, t. II, s. 257.

⁴⁰ Z. Wojciechowski, *Hold pruski i inne studia historyczne*. Poznań 1946; W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska...*; J. Feldman, *Bismarck a Polska...*

też pracę J. Feldmana o Bismarcku. W 1948 r. wydano opracowanie K. Tymienieckiego pt. *Dzieje Niemiec do początku ery nowożytnej*, a w 1947 r. J. Pajewskiego, *Niemcy w czasach nowożytnych (1517 - 1939)*. Obie książki uzupełniały się tworząc coś w rodzaju pierwszego, polskiego, systematycznego wykładu historii Niemiec. W pracy Tymienieckiego dużo miejsca poświęcono Brandenburgii i Zakonowi Krzyżackiemu, a w pracy Pajewskiego — dziejom dynastii Hohenzollernów i Prus w ogóle. Jednak oddzielnej historii Prus polska nauka historyczna nie przedstawiła. Historycy polscy nadal zajmowali się tymi aspektami dziejów Prus, które zbiegały się bezpośrednio z historią Polski. Wspomniano już wyżej o pracy W. Czaplińskiego poświęconej analizie polityki polskiej wobec Brandenburgii i Prus w epoce Władysława IV; K. Górski opracował *Dzieje państwa krzyżackiego w Prusach* (Gdańsk 1946); J. Kokot, *Politykę gospodarczą Prus i Niemiec na Śląsku, 1740 - 1945* (Poznań 1946); W. Konopczyński, *Kwestię bałtycką do XX wieku* (Gdańsk 1947); G. Labuda, *Wielkie Pomorze w dziejach Polski* (Poznań 1947); J. Mitkowski, *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski* (Poznań 1946); K. Piwarski, *Dzieje Prus Zachodnich w czasach nowożytnych* (Gdańsk-Bydgoszcz 1946), *Prusy Wschodnie w dziejach Polski* (Kraków 1947) i *Historię Śląską w zarysie* (Katowice-Wrocław 1947); S. Srokowski, *Prusy Wschodnie* (W-wa 1947) i *Pomorze Zachodnie* (Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin 1947).

Publikowane wówczas prace miały jednoznacznie antypruski i antyniemiecki charakter; nie odróżniano w nich często Prus od Niemiec; publikacje utrzymane były w demaskatorskim tonie. Eksponowano w nich tezę o wrogości między narodami niemieckim i polskim w całości oraz o tysiącletniej wojnie między nimi; podkreślano ciągłość tej polityki w dziejach. Szczególną uwagę zwracano na zaborczość Brandenburgii, Zakonu Krzyżackiego i Prus, opisywano wiarołomstwa monarchów pruskich, grabieżczą politykę fiskalną, brutalną germanizację narodu polskiego na ziemiach polskich zaboru pruskiego. Wielu autorów zwracało uwagę na pewne podobieństwa i zbieżności występujące w polityce rycerzy brandenburskich, Zakonu Krzyżackiego, królów pruskich i przywódców III Rzeszy; pisano o procesie kontynuacji występującym w tej polityce poprzez wieki. Postulowano też hasła rewanzu.

Z. Wojciechowski w końcowej części swej sztandarowej książki o stosunkach polsko-niemieckich pisał:

„Antypolski program Adolfa Hitlera jest syntezą poczynań wszystkich jego poprzedników, od Henryka II po Wilhelma II, a zwłaszcza doskonałą syntezą działań brandenburskich i krzyżackich. [...] Niemcy narodowosocjalistyczne stale podkreślały swój związek z tradycją krzyżacką”.

Opisując klęskę III Rzeszy i odrodzenie Polski oraz Czechosłowacji Wojciechowski stwierdzał:

„W miejsce niemieckiego *Drang nach Osten* przychodzi epoka ponownego słowiańskiego marszu na zachód. Kto tego zjawiska nie rozumie, nie pojmie nowej epoki, nie dostrzeże miejsca dla Polski w otaczającej ją rzeczywistości”⁴¹.

Podobne tendencje występowały w niektórych innych publikacjach polskich z lat 1945 - 1948; były to tendencje hołdujące tradycjom nacjonalistycznym i geopolitycznym. Jak wspomniano już wyżej, publikacje z lat 1945 - 1948 stanowiły kontynuację badań podjętych przez historiografię polską okresu międzywojennego; była to historiografia burżuazyjna. Nie była ona wolna od ujęć subiektywnych i tendencji nacjonalistycznych. Historię Prus i Niemiec w całości ujmowała ona w sposób bardzo schematyczny, uproszczony; badano w zasadzie tylko te aspekty historii Prus, które bezpośrednio wiązały się z historią Polski; wnioski wynikające z tych niepełnych, wycinkowych badań odnoszono jednak do Prus jako całości. W państwie tym nie dostrzegano podziałów klasowych, ujmowano je globalnie jako wykwit militarystyki i oręż niemieckiej ekspansji wschodniej.

Tymczasem w latach 1949 - 1950 w Polsce dokonał się zasadniczy zwrot ideowo-polityczny. W naukach humanistycznych prowadził on do odrzucenia starych, burżuazyjnych koncepcji badawczych i zastąpienia ich metodologią wynikającą z założeń materializmu historycznego. Poważną rolę w przeniesieniu nowych założeń badawczych na grunt badań niemcoznawczych odegrała, zorganizowana w lipcu 1950 r. we Wrocławiu, „Konferencja naukowa na temat badań nad stosunkami polsko-niemieckimi w przeszłości”. Główny referat pt. *Problem polsko-niemiecki w dotychczasowej historiografii polskiej* przedstawiła Ewa Małczyńska⁴². Na konferencji poddano krytyce wspomniane wyżej tendencje schematyczne i przejawy nacjonalizmu w badaniach polskich; postulowano nowe założenia badawcze. Do dezyderatów tych wrócono w czasie konferencji metodologicznej w Otwocku w 1951 r. Trudno było jednak szybko wprowadzić je w życie wobec braku kadry i doświadczeń. Okres rozrachunku trwał dość długo. Tym bardziej, że próba przyswojenia metodologii marksistowskiej skażona została wypaczeniami związanymi z próbą narzucenia zwulgaryzowanego przez J. Stalina modelu materializmu historycznego. W miejsce odrzuconych starych próbowano lansować nowe schematy wulgaryzujące marksizm⁴³. Krytykując dotychcza-

⁴¹ Z. Wojciechowski, *Polska — Niemcy...*, ss. 258 - 259 i 262.

⁴² „Sobótka” R. V: 1950, ss. 1 - 90. Zob. wystąpienie E. Małczyńskiej, K. Małczyńskiego, K. Piwarskiego, W. Czaplńskiego i in.

⁴³ Por. *Znaczenie prac Józefa Stalina dla polskiej nauki historycznej*. „Kwartalnik Historyczny” 1953, nr 2, ss. 3 - 51. W artykule tym krytykowano imiennie niektórych cytowanych wyżej autorów za ujęcia nacjonalistyczne, „pseudonaukowe” koncepcje rozwoju narodu i narodowości, subiektywizm i przeciwstawiano im nowe koncepcje ujęcia historii Polski i stosunków Polski z jej sąsiadami.

sowe ujęcia historii Prus i stosunków polsko-niemieckich, nie umiano sprecyzować nowego modelu traktowania tych stosunków. W nawiązaniu do zasady klasowego ujmowania zjawisk postulowano, by w Prusach i w Niemczech ukazywać nie tylko klasy posiadające, ale i masy pracujące; zakładano, że wszystkie zjawiska negatywne związane są z klasami posiadającymi i na odwrót; odrzucano tezę głoszącą, że w stosunkach tych przez tysiąc lat mieliśmy do czynienia tylko z przejawami wojny. Powstało zapotrzebowanie na publikacje ukazujące rozwój walk klasowych w Prusach, pozytywną rolę mas pracujących, ich przyjazny stosunek do Polski, tradycje przyjaźni i współpracy mas ludowych itp.⁴⁴ Wiązało się to również z podziałem Niemiec na dwa państwa i wynikłą z tego faktu potrzebą ukazania postępowych czynników w historii Prus i Niemiec jako tradycji współpracującego z PRL nowego, socjalistycznego państwa niemieckiego w postaci NRD. W polskich czasopismach historycznych publikowano informacje i przeglądy nowości wydawniczych z NRD i RFN pod dość schematycznie ustalonymi tytułami⁴⁵. Powołano do życia Komisję Historyków Polski i NRD, która podjęła szereg inicjatyw badawczych i zorganizowała wiele wspólnych konferencji naukowych⁴⁶. Wobec słabości tego typu tradycji, badania te postępowały naprzód stosunkowo powoli; badania historii Prus uległy na pewien czas zahamowaniu. Komisja Historyków Polski i NRD w okresie kilkunastoletniej współpracy wydała zaledwie parę przygotowanych wspólnie opracowań zbiorowych⁴⁷. Publikowano natomiast pisma K. Marksa i F. Engelsa, zbiory prac działaczy polskiego i niemieckiego ruchu robotniczego (A. Bebel, K. Kautsky,

⁴⁴ Zob. Z. Grot, *Tradycje rewolucyjne narodu niemieckiego*. „Przegląd Zachodni” 1950, nr 11/12, ss. 432-462; A. Wojtkowski, *Jeszcze o przyjaznych Polsce publicystach niemieckiego Oświecenia*. „Kwartalnik Historyczny” 1953, nr 3, ss. 102-106; *Ze wspólnych walk demokratów polskich i niemieckich. Materiały i dokumenty*. Opracowali H. Zieliński i W. Długoborski pod red. B. Krausego. Wrocław 1957.

⁴⁵ J. Tazbir, *Niemiecka postępową nauka historyczna na nowych drogach rozwojowych*. „Kwartalnik Historyczny” 1953, nr 4, ss. 352-362; W. Szczeciński, *Prace rewizjonistycznej „nauki” Niemiec Zachodnich nad dziejami Europy Wschodniej*. „Kwartalnik Historyczny” 1954, nr 4, ss. 378-391; J. Serczyk, *Zeitschrift für Ostforschung*, tamże, ss. 391-397.

⁴⁶ P. Hauser, *Polsko-Niemiecka Komisja Historyczna w latach 1956-1973*. W: *Powstanie i rozwój NRD w pierwszym ćwierćwieczu jej istnienia*. Praca zbiorowa pod red. A. Czubińskiego. Poznań 1976, ss. 193-202.

⁴⁷ Zob. np. *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700-1721*. Bearbeitet von J. Kalisch und J. Gierowski, Berlin 1962; *Dzieje Hakaty*. Praca zbiorowa pod red. J. Pajewskiego. Poznań 1966 (autorzy tekstu: A. Galos, F. H. Gentzen, W. Jakóbczyk). Poza Komisją powstała polsko-NRD-owska biografia J. Marchlewskiego pióra H. Schumachera i F. Tycha (1962 r.).

J. Marchlewski, F. Mehring, R. Luksemburg, W. Ulbricht i in.). Znaczne sukcesy osiągnięto w zakresie tłumaczeń klasyków marksizmu⁴⁸ i prac historyków marksistów z NRD na język polski⁴⁹.

Wraz z utworzeniem Instytutu Historii PAN w 1953 r. historiografia PRL skoncentrowała swe wysiłki na pracach zmierzających do przygotowania syntezy historii Polski. Istotną rolę w przygotowaniu tego dzieła odgrywać zaczęły badania obszarów stykowych z Prusami, a przede wszystkim Warmii i Mazur (Prusy Wschodnie — Zakon Krzyżacki), Pomorza i Śląska. W tym celu w ramach Instytutu utworzono Zakład Historii Pomorza z G. Labudą i Zakład Historii Śląska z E. Maleczyńską na czele; podjęto szeroko zakrojone badania szczegółowe przeszłości tych regionów. Badania nad dziejami Zakonu Krzyżackiego i Prus Wschodnich skoncentrowano w Toruniu i Gdańsku; prowadzili je przede wszystkim: K. Górski⁵⁰, M. Biskup⁵¹, J. Małek⁵², E. Cieślak, S. Salmonowicz i inni. W 1954 r. w Gdańsku zorganizowano „Sesję pomorską” IH PAN; wygłoszono na niej kilka referatów precyzujących kierunki badań⁵³. Opublikowano wiele monografii szczegółowych⁵⁴. Badania historii Pomorza

⁴⁸ Niezależnie od dwutomowych *Dzieł wybranych* i pełnego wydania *Dzieł* ogłoszono zbiory prac Marksa i Engelsa poświęcone kwestii polskiej, militaryzmowi pruskiemu itp.

⁴⁹ W. Bartel, *Lewica niemieckiej socjaldemokracji w walce przeciwko militaryzmowi i wojnie*. W-wa 1963; H. Gemkow, *Wierni przyjaciele — dobrzy sąsiedzi*. W-wa 1977; *Zarys historii niemieckiego ruchu robotniczego*. W-wa 1962 i inne.

⁵⁰ K. Górski, *Starostowie malborscy w latach 1457 - 1510*. Toruń 1960; tenże, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*. Wrocław 1977; tenże, *Pokój toruński 1466 i jego znaczenie dla Polski*. W-wa 1966.

⁵¹ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454 - 1466*. W-wa 1967; tenże, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*. W-wa 1959; tenże, *Z badań nad „wielką wojną” z Zakonem Krzyżackim*. „Kwartalnik Historyczny” 1959, nr 3, ss. 671 - 715; tenże, *Stan i potrzeby badań nad państwem krzyżackim w Prusach (w. XII — początek XVII)*. „Zapiski Historyczne” 1976, nr 1, ss. 21 - 50.

⁵² J. Małek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525 - 1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*. W-wa 1976; tenże, *Ustawa o rządzie Prus Książęcych z roku 1542*. Toruń 1967.

⁵³ *Sesja pomorska Instytutu Historii PAN w Gdańsku, 25 - 28 X 1954*. W-wa 1956.

⁵⁴ E. Cieślak, *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w połowie XVIII w.* Wrocław 1972; W. Kostuś, *Władztwo polskie nad Łęborkiem i Bytowem*. Wrocław 1934; S. M. Kuczyński, *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409 - 1411*. W-wa 1955; B. Leśnodorski, *Dominiun Warmińskie (1243 - 1569)*. Poznań 1949; M. Pollakówna, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*. Poznań 1953; W. Odynec, *Dzieje Prus Królewskich, 1454 - 1772*. W-wa 1972; *Pomorze pod zaborem pruskim*. Gdańsk 1973.

Zachodniego prowadzono w Poznaniu i w Szczecinie; realizowali je: G. Labuda, B. Wachowiak, A. Wielopolski, B. Dopierała i inni.

Badania te przyniosły konkretne efekty w postaci wydawanych kolejno prac monograficznych⁵⁵. Podsumowanie ich przynoszą kolejne tomy syntezy *Historii Pomorza* pod ogólną redakcją Gerarda Labudy⁵⁶.

Badania historii Śląska prowadzono przy pomocy zespołów pracujących w Katowicach, Wrocławiu i w Opolu. Już na przełomie czerwca i lipca 1953 r. Zakład Historii Śląska zorganizował we Wrocławiu „Konferencję śląską”, w czasie której przedstawiono kilka zasadniczych, chronologicznie ujętych referatów i komunikatów. Z referatami wystąpili: 1) K. Maleczyński (*Rola mas ludowych w dziejach Śląska w epoce feudalnej*), 2) K. Popiołek (*Rozwój kapitalistycznego przemysłu na Śląsku, 1850 - 1914*), 3) K. Piwarski (*Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie Śląska do r. 1914*), 4) H. Zieliński (*Stanowisko międzynarodowego kapitału finansowego i ośrodków międzynarodowej reakcji oraz burżuazji polskiej wobec Śląska w latach 1917 - 1945*)⁵⁷. W latach 1945 - 1955 opublikowano dwa tomy *Szkiców z dziejów Śląska*, popularną syntezę historii tego regionu⁵⁸, a następnie szereg prac monograficznych. W ostatnim okresie badania te koncentrują się głównie wokół problematyki polskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego na Śląsku⁵⁹ i powstań śląskich lat 1919 - 1921⁶⁰. Dzieje tego regionu znalazły też właściwe odbicie w kolejnych tomach *Historii Polski* PAN (W. Długoborski, A. Galos, J. Gierowski).

⁵⁵ B. Dopierała, *Polskie losy Pomorza Zachodniego*. Poznań 1970; *Pomorze na progu dziejów najnowszych*. Pod red. T. Cieślaka przy współudziale G. Labudy i S. Hoszowskiego. W-wa 1971; *Szkice z dziejów Pomorza*. Pod red. G. Labudy. Tom 1 - 3, W-wa 1961.

⁵⁶ *Historia Pomorza*. Praca zbiorowa pod red. G. Labudy. Tom I: do roku 1466, cz. 1 i 2, Poznań 1969; tom II, cz. 1: 1464/1466 - 1648/1657. Poznań 1976.

⁵⁷ Zob. *Konferencja śląska Instytutu Historii PAN*. Wrocław 28 VI - 1 VII 1953. *Przemówienia, referaty, dyskusje*. Tom I - II, Wrocław 1954.

⁵⁸ *Dzieje Śląska*. Pod red. E. Maleczyńskiej i K. Maleczyńskiego. W-wa 1955.

⁵⁹ A. Brożek, *Problematyka narodowościowa Ostflucht na Śląsku*. Wrocław 1969; M. Orzechowski, *Narodowa Demokracja na Górnym Śląsku (do 1918 roku)*. Wrocław 1965; tenże, *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*. Wrocław 1975; M. Pater, *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879 - 1893)*. Opole 1971; tenże, *Katolicki ruch polityczny na Śląsku w latach 1848 - 1871*. Wrocław 1967; F. Szymiczek, *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu, 1863 - 1918*. Wrocław 1963.

⁶⁰ J. Ludyga-Laskowski, *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919 - 1921*. Warszawa—Wrocław 1973; *Pięćdziesięciolecie powstań śląskich. Materiały z sesji naukowej...* Pod red. F. Hawranka i W. Zielińskiego. Katowice 1973; W. Ryżewski, *Trzecie powstanie śląskie*. W-wa 1978; M. Wrzosek, *Powstania śląskie 1919 - 1921. Zarys działań bojowych*. W-wa 1971; W. Zieliński, *Polska i niemiecka propaganda plebiscytowa na Górnym Śląsku*. Wrocław 1972.

Postępują też stopniowo prace nad następnymi tomami syntezy *Historii Śląska*⁶¹.

Polityka zaborcy pruskiego wobec Ziemi Lubuskiej i Wielkopolski stanowiła przedmiot zainteresowań ośrodka poznańskiego. Poszczególne problemy badawcze podejmowali głównie pracownicy Uniwersytetu Poznańskiego. Jan Wąsicki śledził aspekty prawno-ustrojowe ekspansji wschodniej Prus na przełomie XVIII i XIX w.⁶², Franciszek Paprocki badał politykę Prus wobec Wielkopolski po Powstaniu Listopadowym⁶³, Zdzisław Grot w dobie Wiosny Ludów i powstania 1863 r.⁶⁴, a Witold Jakóbczyk⁶⁵, Lech Trzeciakowski⁶⁶ i Stanisław Kubiak⁶⁷ na przełomie XIX i XX w.

Podjęto też próbę opracowania stosunku ludności niemieckiej w Wielkopolsce wobec polityki germanizacyjnej rządu pruskiego⁶⁸. Szczególną uwagę badaczy poznańskich przykuwały jednak dzieje walk narodowo-wyzwoleńczych z Powstaniem Wielkopolskim na czele; organizowano systematycznie konferencje naukowe i wydawano liczne monografie poświęcone tej problematyce⁶⁹. Zespół poznański opracował dwa tomy syn-

⁶¹ Nowy jednotomowy zarys historii Śląska przedstawił ostatnio K. Popiołek, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*. Katowice 1972. Zob. *Historia Śląska*. T. I, cz. 1-4. Pod red. K. Maleczyńskiego. Wrocław 1960-1964; T. II, cz. 1. Pod red. W. Długoborskiego. Wrocław 1966; T. II, cz. 2. Pod red. S. Michalkiewicza. W-wa 1970; T. III, cz. 1. Pod red. S. Michalkiewicza. Wrocław 1976.

⁶² J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neueostpreussen) 1795-1806*. Poznań 1963; tenże, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793-1806. Studium historyczno-prawne*. Wrocław 1967.

⁶³ F. Paprocki, *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830-1841)*. Poznań 1970.

⁶⁴ Z. Grot, *Działalność posłów polskich w sejmie pruskim w latach 1848-1850*. Poznań 1961; tenże, *Rok 1863 w zaborze pruskim*. Poznań 1963; tenże, *Hipolit Cegielski*. Poznań 1947.

⁶⁵ W. Jakóbczyk, *Studia nad dziejami Wielkopolski (Dzieje pracy organizacyjnej)*. Tom I: 1815-1850, Poznań 1951; T. II: 1850-1890, Poznań 1959; T. III: 1890-1914, Poznań 1976; tenże, *Pruska Komisja Osadnicza 1886-1919*. Poznań 1976.

⁶⁶ L. Trzeciakowski, *Walka o polskość miast Poznańskiego na przełomie XIX i XX wieku*. Poznań 1964.

⁶⁷ S. Kubiak, *Niemcy a Wielkopolska 1918-1919*. Poznań 1969.

⁶⁸ B. Grześ, J. Kozłowski, A. Kramski, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*. Pod red. L. Trzeciakowskiego. Poznań 1976.

⁶⁹ A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Geneza, charakter, znaczenie*. Poznań 1978; *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Artykuły i przyczynki*. Pod red. B. Polaka. Kościan 1975; *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Praca zbiorowa* pod red. K. Piwarskiego. Poznań 1958; *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Praca zbiorowa* pod red. Z. Grota. Poznań 1968 i inne.

tezy *Dziejów Wielkopolski*, w których szeroko ujęto tak napór brandenbursko-pruski na Ziemię Lubuską i Wielkopolskę, politykę germanizacyjną rządów pruskich, jak i opór stawiany tej polityce przez ludność polską⁷⁰. Jednotomową syntezę dziejów tego regionu przedstawił J. Topolski⁷¹.

Z Poznania wychodziły też liczne inicjatywy opracowania dziejów ziem polskich zaboru pruskiego w całości, polskiej polityki Prus oraz dziejów polskiej granicy zachodniej. Z. Grot i Z. Hemmerling badali stanowisko posłów polskich zaboru pruskiego w sejmie pruskim⁷², a następnie Z. Grot przedstawił stosunek społeczeństwa zaboru pruskiego i rządu pruskiego do powstania 1863 r. w Królestwie. L. Trzeciakowski przedstawił najpierw politykę *Kulturkampf* w skali całego zaboru pruskiego, a następnie całokształt losów ziem polskich „pod pruskim zaborem” w latach 1850 - 1918⁷³. J. Wąsicki natomiast analizował formalno-prawne aspekty relacji zachodzących pomiędzy Rzeszą a poszczególnymi „krajami”⁷⁴. W 1963 r. historycy poznańscy opublikowali obszerne dzieło zbiorowe pt. *Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej*, w którym przeanalizowano genezę i przejawy ekspansji wschodniej Prus.⁷⁵ Z inicjatywy Instytutu Zachodniego w Poznaniu opublikowano też pracę wszechstronnie prezentującą problematykę konfliktu polsko-niemieckiego (pruskiego) na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.⁷⁶

G. Labuda zaprezentował natomiast obszerne, bogato udokumentowane studium pt. *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych* (Poznań 1971). M. H. Serejski opracował studium historiograficzne pt. *Europa a rozbiory Polski* (W-wa 1970), w którym szczegółowo zaprezentował stanowisko Prus w tej kwestii.

⁷⁰ *Dzieje Wielkopolski*. Tom I: do roku 1793. Pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969; Tom II: lata 1793 - 1918. Pod red. W. Jakóbczyka, Poznań 1973.

⁷¹ J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*. Poznań 1973.

⁷² Z. Grot, *Działalność posłów polskich w sejmie pruskim (1848 - 1850)*. Poznań 1961; J. Benyskiewicz, *Posłowie polscy w Berlinie w latach 1866 - 1890*. Zielona Góra 1976; Z. Hemmerling, *Posłowie polscy w parlamencie Rzeszy Niemieckiej i sejmie pruskim (1907 - 1914)*. W-wa 1966.

⁷³ L. Trzeciakowski, *Kulturkampf w zaborze pruskim*. Poznań 1970; tenże, *Pod pruskim zaborem*. W-wa 1973.

⁷⁴ J. Wąsicki, *Rzesza a kraje niemieckie 1914 - 1945. Między unitaryzmem a federalizmem*. Poznań 1977; tenże, *Prowincja Grenzmark-Posen-Westpreussen (1918 - 1939)*. Zielona Góra 1967.

⁷⁵ *Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej. Zbiór studiów nad tzw. niemieckim „Drang nach Osten”*. Praca zbiorowa pod red. G. Labudy. Poznań 1963.

⁷⁶ *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*. Praca zbiorowa pod red. J. Pajewskiego przy współudziale J. Krasuskiego, G. Labudy, K. Piwarskiego. Poznań 1963.

W ośrodku stołecznym J. Kosim opracował dzieje *Okupacji pruskiej i konspiracji rewolucyjnych w Warszawie w latach 1796 - 1806* (Wrocław 1976). H. Kocój z Katowic przedstawił stanowisko Prus wobec Powstania Listopadowego (1980), M. Pirko z Warszawy, *Niemiecką politykę wywłaszczeniową na ziemiach polskich w latach 1907 - 1908* (W-wa 1959), W. Grabska, *Ekonomiczną ekspansję Niemiec na wschód w latach 1870 - 1939* (Wrocław 1964); K. Murzynowska analizowała rolę polskich robotników w Zagłębiu Ruhry (Wrocław 1972), L. Grosfeld i J. Knebel natomiast badali politykę Prus w kwestii polskiej w dobie I wojny światowej⁷⁷.

Były to problemy stykowe, problemy pozwalające spojrzeć na Prusy z punktu widzenia ich polityki wschodniej czy bezpośredniego ich stosunku do Polski. Stosunkowo mało interesowano się natomiast powstaniem i rozwojem Prus jako państwa w całości. Problem ten w aspekcie ogólnoniemieckim podejmowała M. Wawrykowa z Warszawy i kilku historyków poznańskich.

M. Wawrykowa prezentowała problemy związane z wpływami rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich na przeobrażenia wewnętrzne Prus; jest ona też autorką dwóch obszernych tomów historii Niemiec obejmujących m. in. problematykę genezy i rozwoju Prus do 1871 r.⁷⁸ Swego rodzaju uzupełnieniem jej wykładu jest praca J. Krasuskiego pt. *Historia Rzeszy Niemieckiej, 1871 - 1945* (Poznań 1969). Tenże autor pisał też na temat sporu imperializmu niemieckiego o orientację w dobie wilhelmińskiej na przykładzie poglądów Hansa Delbrücka oraz o ewolucji niemieckiej myśli politycznej XIX i XX w.⁷⁹ Badania te kontynuowała Anna Wolff-Powęska w studium o niemieckiej geopolityce⁸⁰. Problematykę militarystyki prusko-niemieckiej przedstawił A. J. Kamiński⁸¹; zagadnienie ekonomiczne imperializmu prusko-niemieckiego anali-

⁷⁷ L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*. W-wa 1962; J. Knebel, *Rząd pruski wobec sprawy polskiej w latach 1914 - 1918*. Poznań 1963; tenże, *SPD wobec sprawy polskiej (1914 - 1918)*. W-wa 1967; K. Murzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880 - 1914*. Wrocław 1972.

⁷⁸ M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec, 1648 - 1789*. W-wa 1976; tenże, *Dzieje Niemiec 1789 - 1871*. W-wa 1980; tenże, *Ruch studencki w Niemczech 1815 - 1825*. W-wa 1969.

⁷⁹ J. Krasuski, *Spór o orientację imperializmu niemieckiego w dobie wilhelmińskiej. Poglądy polityczne Hansa Delbrücka*. Poznań 1961; tenże, *Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku. Eseje filozoficzno-historyczne*. Poznań 1965.

⁸⁰ A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*. Poznań 1979.

⁸¹ A. J. Kamiński, *Militaryzm niemiecki. Główne zagadnienia społeczne i polityczne*. W-wa 1962; tenże, *Stanowisko Niemiec na pierwszej konferencji haskiej (1899)*. Poznań 1962.

zował Edward Nabel⁸². Popularnie ujęty zarys biografii Bismarcka przygotował W. Jakóbczyk⁸³, politykę narodowościową Prus analizował Z. Grot⁸⁴, politykę kolonialną Prus-Niemiec A. Czubiński⁸⁵, cele wojenne Prus w dobie I wojny światowej J. Pajewski⁸⁶, procesy załamania wojennego i rewolucji lat 1918 - 1919 A. Czubiński⁸⁷, problematykę miejsca Prus w prawno-politycznym systemie Rzeszy Niemieckiej po rewolucji 1918/1919 r. J. Wąsicki⁸⁸.

Już z pobieżnego wyliczenia głównych pozycji zwartych poświęconych historii Prus (Niemiec), a zwłaszcza wschodniej ekspansji Prus (bez uwzględnienia rozpraw zamieszczonych w kilku czasopismach historycznych) wynika, że pod względem ilościowym jest to dorobek dość pokaźny. Jak wspomniano wyżej, dominują w nim prace obejmujące problematykę stykową prusko-polską. Niemniej historiografia polska może się też poszczycić wieloma cennymi pracami poświęconymi dziejom Prus lub szerzej biorąc dziejom Niemiec w ogóle.

Wyłaniający się z tych publikacji obraz Prus odbiega nieco od obrazu prezentowanego przed 1948 r. Wynika to z jednej strony z odmiennego metodologicznego podejścia do tej kwestii, a z drugiej strony z faktu, iż w miarę upływu czasu od zakończenia wojny i okupacji hitlerowskiej zacierają się przeżycia okupacyjne, co pozwala w sposób bardziej obiektywny spojrzeć na przeszłość jednego z sąsiadów Polski. Historiografia polska nieco inaczej patrzy dziś na problem kolonizacji niemieckiej na wschodzie, rolę Zakonu Krzyżackiego, genezę państwa pruskiego i charakter tego państwa. Kolonizacja niemiecka realizowana była w dużym stopniu drogą pokojową, państwo pruskie miało zaś bardzo złożony charakter. W państwie tym, obok Niemców, żyły miliony Polaków, którzy spełnili ważną rolę w jego rozwoju. Wśród ludności niemieckiej obok antypolsko nastawionych klas posiadających istotną rolę odegrały w zasadzie przyjaźnie do swych sąsiadów usposobione masy chłopów. W przeciwieństwie do Austrii czy absolutystycznie rządzonej Rosji carskiej, Prusy reprezentowały wyższy stopień rozwoju;

⁸² E. Nabel, *Gospodarka wojenna Niemiec, 1914 - 1918*. W-wa 1954; tenże, *O specyfice rozwoju imperializmu niemieckiego*. W-wa 1959.

⁸³ W. Jakóbczyk, *Bismarck*. W-wa 1971.

⁸⁴ Z. Grot, *Pruska polityka narodowościowa w północnym Szlezewiku, 1864 - 1920*. Poznań 1967.

⁸⁵ A. Czubiński, *Stanowisko socjaldemokracji niemieckiej wobec polityki kolonialnej Rzeszy Niemieckiej w latach 1876 - 1914*. Poznań 1966.

⁸⁶ J. Pajewski, „Mittleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*. Poznań 1959.

⁸⁷ A. Czubiński, *Rewolucja 1918 - 1919 w Niemczech*. Poznań 1967; tenże, *Powstanie Wielkopolskie...*

⁸⁸ J. Wąsicki, *Rzecz a kraje...*

było to państwo w znacznym stopniu praworządne, posiadające dobrą administrację, dbające o rozwój oświaty i cywilizacji. Historycy polscy nie podtrzymują wysuwanych dawniej tez o „tysiącletniej wojnie”, o kontynuacji antypolskiej polityki pruskiej od Fryderyka II do Hitlera czy też próby utożsamiania Prus z Niemcami w ogóle. Przypada mi do głowy, że typowy przykład antypolskiej polityki rządu pruskiego ilustrowany „wozem Drzymały” jest w istocie rzeczą przykładem korzystnie świadczącym o administracji pruskiej; w carskiej Rosji tego okresu opór taki zostałby szybko brutalnie złamany przy pomocy żandarmów lub wojska. Nie zmienia to jednak w niczym faktu, iż Prusy były państwem ucisku klasowego i narodowego, że było to państwo militarystyczne, które powstało w wyniku podboju obszarów etnicznie polskich, że istnienie Prus przekreślało możliwość odbudowy niepodległego, suwerennego państwa polskiego i na odwrót; odbudowa państwa polskiego musiała godzić w terytorialne podstawy egzystencji państwowej Prus. Jest to dylemat, który w dużym stopniu określa stanowisko polskie wobec tego państwa i jego historii: dylemat ten dostrzegany był w przeszłości tak przez czołowych twórców potęgi Prus, jak i przez ich krytyków z obozu rewolucji społecznej⁸⁹.

Dotychczasowy rozwój badań nad problematyką pruską w Polsce powodował, że od wielu lat wysuwano już postulat opracowania syntezy historii Prus. W 1970 r. w Poznaniu przeprowadzono konferencję poświęconą analizie stanu badań polskiej historiografii Prus z myślą o przystąpieniu do opracowania pierwszej polskiej syntezy historii tego państwa. W konferencji brali udział historycy polscy i NRD. Zasadnicze referaty przedstawili: G. Labuda, H. Hübner (Halle), J. Topolski, E. Moritz (Halle), J. Wąsicki, J. Pajewski i W. Jakóbczyk. Stanowisko historiografii polskiej w ocenie podstawowych kwestii w zasadzie zgodne było z ocenami historyków NRD⁹⁰.

⁸⁹ K. Marks w liście do F. Engelsa z 24 III 1863 r. pisał: „Polityczny wniosek, do którego doszedłem, jest następujący: Vincke i Bismarck w samej rzeczy trafnie reprezentują pruską rację stanu; 'Państwo pruskie' (kreatura bardzo różna od Niemiec) nie może istnieć ani bez obecnej Rosji, ani wraz z niepodległą Polską. Cała historia Prus prowadzi do tej konkluzji, którą panowie Hohenzollernowie (z Fryderykiem II włącznie) wyciągnęli od dawna. Ta świadomość dynastyczna góruje dobitnie nad ograniczoną mentalnością poddańczą pruskich liberalistów. Skoro więc istnienie Polski jest dla Niemiec nieodzowne, a obok państwa pruskiego niemożliwe, zatem to państwo pruskie musi być zmiecione. Innymi słowy, sprawa polska jest tylko jeszcze jedną okazją, aby udowodnić, że nie można urzeczywistnić interesów niemieckich, dopóki istnieje państwo pruskie” (Marks, Engels o Polsce. Zbiór materiałów w dwóch tomach. Opracowała i do druku przygotowała H. Michnik. Słowo wstępne C. Bobińska. Tom I, W-wa 1960, ss. 253 - 254).

⁹⁰ *Węzłowe problemy dziejów Prus XVII - XX wieku. Materiały z sesji naukowej (11 - 12 VI 1970)*. Praca zbiorowa pod red. G. Labudy. Poznań 1971.

Natomiast historiografia RFN w ocenie genezy i charakteru Prus od początku zajmowała stanowisko odmienne od historiografii PRL i NRD. Bezpośrednio po II wojnie światowej na temat Prus w RFN pisano niewiele. Prusy zostały zlikwidowane w wyniku oskarżenia, iż były siedliskiem militarystyki, że stanowiły zagrożenie wojenne w Europie. Był to temat wstydlivy i niepopularny nawet dla historiografii zachodnioniemieckiej. Stopniowo jednak na temat Prus pisano coraz więcej; od publikacji rozrachunkowych przechodzono stopniowo do gloryfikujących.

W historiografii pruskiej RFN wyłoniło się kilka orientacji. Według G. Labudy, w historiografii tej wyodrębniły się trzy główne nurty: 1) krytyczno-deprecjonujący; 2) krytyczno-różnicujący i 3) gloryfikujący⁹¹. Dominującą pozycję zajmuje tendencja nacjonalistyczno-gloryfikująca⁹². Niemniej jednak pojawiła się grupa historyków skłonnych do krytycznego przewartościowania przeszłości Prus, jak np. L. Dehio, M. Broszat, W. Conze, J. K. Hoensch, H. Roos, H. U. Wehler, K. Zernack i inni. W latach siedemdziesiątych część historyków RFN nawiązała kontakt z historykami PRL i w ramach Komisji bilateralnej UNESCO opracowała zalecenia zmierzające do ulepszenia podręczników szkolnych w zakresie historii; porozumienie w sprawie ustalenia wspólnych zaleceń objęło 26 niezwykle drażliwych i spornych problemów historycznych; było ono dziełem dobrej woli i przejawem kompromisu z obu stron⁹³. Jednocześnie Komisja zorganizowała kilka konferencji merytorycznych podejmując bezpośrednie dwustronne dyskusje na wybrane tematy z przeszłości⁹⁴. Znaczna część historyków RFN nie uznała wspólnie wy-

⁹¹ G. Labuda, *Rewizja dziejów Prus — osiągnięcia i plany badań*. W: *Węzłowe problemy dziejów Prus...*, s. 5; G. Labuda, *Ideologia nacjonalizmu i rewizjonizmu w poglądach na przeszłość stosunków polsko-niemieckich*. „Przegląd Zachodni” 1966, nr 4, ss. 187 - 210.

⁹² K. Kersten, *Agresywne dążenie reakcyjnej historiografii niemieckiej*. „Kwartalnik Historyczny” 1954, nr 1, ss. 278 - 386; G. Labuda, *Stare i nowe tendencje w historiografii zachodnioniemieckiej*. „Przegląd Zachodni” 1956, nr 7/8, ss. 224 - 252; E. Maleczyńska, K. Popiołek, *W sprawie zachodnioniemieckich tez dotyczących ujęcia stosunków polsko-niemieckich w nauce historii*. „Kwartalnik Historyczny” 1957, nr 2, ss. 290 - 296; J. Konieczny, *Historia jako instrument wychowania politycznego w NRF*. „Przegląd Zachodni” 1972, nr 3, ss. 1 - 28; W. Sobański, *Podręczniki szkolne w NRF*. Warszawa—Poznań 1961.

⁹³ *Zalecenia Komisji UNESCO PRL i RFN do spraw podręczników szkolnych w zakresie historii i geografii*. „Kwartalnik Historyczny” 1977, nr 1, ss. 129 - 150. Zob. też T. Jędruszczyk, *W sprawie zaleceń Komisji Podręcznikowej UNESCO PRL i RFN*, tamże, ss. 151 - 155.

⁹⁴ *Deutschland, Polen und der Deutschen Orden*. Braunschweig 1975; *Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Mittelalter*. Braunschweig 1980; *Die deutsch-polnischen Beziehungen 1831 - 1848: Vormärz und Völkerfrühling*. Braunschweig 1979; *Widerstandsbewegungen in Deutschland und in Polen während des Zweiten Weltkrieges*. Braunschweig 1978.

pracowanych zaleceń dotyczących podręczników szkolnych, a nawet zaczęła je publicznie zwalczać⁹⁵. Coraz większego znaczenia nabiera w RFN zwrot ku historii; rośnie zainteresowanie opinii publicznej przeszłością Niemiec i Prus. Pojawiło się dążenie do zabezpieczenia pozostałości kultury i tradycji pruskich; dążenie to znajduje orędownika w kołach konserwatywnych.

Już w 1957 r. parlament RFN przyjął ustawę o powołaniu Fundacji Kultury Pruskiej. Wobec istniejących wówczas oporów fundacji nie można było powołać do życia; statut jej uzgodniono dopiero w 1961 r.⁹⁶ Siedzibą jej jest Berlin Zachodni. Zadania fundacji rosną w miarę narastania tendencji gloryfikatorskich Prus. Już w latach sześćdziesiątych w kraju tym zaczęła narastać tendencja zmierzająca do przypomnienia światu historii Prus oraz związanych z nimi legend. Formalny asumptu temu dały obchody 100-rocznicy wojny prusko-austriackiej 1866 r., a następnie „zjednoczenia” Niemiec w 1871 r.⁹⁷ Nadburmistrz Berlina Zachodniego Dietrich Stöbbe w lipcu 1977 r. zapowiedział zorganizowanie specjalnej wystawy prezentującej osiągnięcia kulturowe Prus; wystawę zaplanowano na sierpień—wrzesień 1981 r.; sprawa nabrała wielkiego rozgłosu i wywołała wzrost zainteresowania historią tego państwa. Przygotowania do wystawy objęły wiele ośrodków i instytucji i tzw. *Preussenwelle*. Wznowiono szereg dzieł tzw. klasycznej historiografii Prus z pracami L. Rankego (*12 Ksiąg dziejów pruskich*), H. von Sybla (*O ustanowieniu Rzeszy Niemieckiej przez Wilhelma I*), O. Hintzego (*Hohenzollernowie i ich dzieło*), H. J. Schoepsa i in.; opracowano wiele nowych monografii naukowych, biografii wybitnych mężów stanu z Bismarckiem na czele, wydano szereg prac popularnonaukowych upowszechniających i gloryfikujących pruskie tradycje⁹⁸. Do tradycji tych chętnie się dziś nawiązuje w RFN, mimo że państwo to obejmuje głównie obszary niepruskie.

Pewne ożywienie zainteresowań przeszłością Prus ostatnio wystąpiło też na terenie NRD. Państwo to obejmuje część ziem należących w przeszłości do Prus; pruska przeszłość na terenie NRD daje o sobie znać tak

⁹⁵ *Die deutsch-polnischen Schulbuchempfehlungen in der öffentlichen Diskussion der Bundesrepublik Deutschland*. Dokumentation eingeleitet und ausgewählt von W. Jacobmayer. Braunschweig 1980; E. Męclewski, *Nieprzewyciężona przeszłość. Problematyka polsko-niemiecka w podręcznikach szkolnych RFN*. W-wa 1977.

⁹⁶ Zob. I. Koberdowa, *Fundacja Kultury Pruskiej (Stiftung Preussische Kulturbesitz)*. „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 1, ss. 229 - 233.

⁹⁷ B. Piotrowski, *Publicystyka i historiografia NRF wobec rocznicy stulecia zjednoczenia Niemiec*. „Studia Historica Slavo-Germanica” 1973, nr 2, ss. 3 - 27.

⁹⁸ Szczególną rolę spełnia dobrze napisana i bogato wydana książka S. Hafnera, *Preussen ohne Legende*. Hamburg 1979.

w architekturze, dziełach sztuki, jak i tradycji lokalnej; przeszłość tę należy interpretować i wyjaśniać⁹⁹.

Historiografia Polski i NRD zajmuje nadal krytyczne stanowisko wobec Prus, natomiast historiografia RFN coraz bardziej ulega naciskowi kół konserwatywnych i nacjonalistycznych. Nie brak w niej przejawów zachwyty wobec przeszłości. Część historyków RFN stoi na stanowisku, że Prusy powstały w drodze naturalnej jako przejaw pokojowej pracy niemieckiej w rejonie Bałtyku, że osiągnęły szybko wielkie sukcesy ze względu na swój postępowy na owe czasy charakter, że były one przykładem dobrej organizacji, tolerancji i postępu, wreszcie — że spełniły wielką rolę w zagospodarowaniu zaniedbanych przez Polskę ziem stykowych i w podniesieniu na wyższy poziom cywilizacyjny całej Europy środkowo-wschodniej; część z nich usprawiedliwia też udział Prus w rozbiorach Polski oraz w podboju ziem polskich tak tezą o konieczności zabezpieczenia się przed ekspansją Rosji, jak i tezą o prawie wyżej rozwiniętej społeczności do przenoszenia swej kultury na obszary zacofane w rozwoju, a więc (kulturotwórczą, cywilizatorską) rolę Prus na ziemiach polskich. W opracowaniach tych wracają niejako wszystkie tezy, z którymi historiografia polska polemizowała od wielu dziesięcioleci¹⁰⁰. Modne stają się też rozważania na temat roli Prus w zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. Historiografia marksistowska sformułowała tezę głoszącą, że zjednoczenie to oznaczało faktycznie podbój innych krajów niemieckich przez Prusy, że od 1871 r. rozpoczął się proces tzw. sprusaczenia Niemiec. Część autorów zachodniemieckich odrzuca ten punkt widzenia głosząc, że Prusy, doprowadziwszy do zjednoczenia, popełniły coś w rodzaju „samobójstwa”, „rozpływając” się w Niemczech; podobnie dyskutuje się na temat militarizmu pruskiego, poszczególnych mężów stanu, tzw. ducha pruskiego itp. W historiografii RFN pojawiły się prace gloryfikujące poszczególnych monarchów i całą dynastię Hohenzollernów, poszczególnych generałów i polityków, a zwłaszcza Bismarcka, który uzyskał miano „białego rewolucjonisty”¹⁰¹.

⁹⁹ W NRD ukazało się już około 900 naukowych i popularnych opracowań poświęconych różnym aspektom dziejów Prus; powstają filmy, prowadzi się dyskusję teoretyczną na temat charakteru państwa pruskiego i roli, jaką ono spełniło w przeszłości. W ramach tej akcji posąg Fryderyka II przywrócono na jego tradycyjne miejsce w Unter den Linden w Berlinie.

¹⁰⁰ G. Labuda, *Dzieje Prus...*; tenże, *Rewizja dziejów Prus — osiągnięcia i plany badań*. W: *Węzłowe problemy dziejów Prus...*; tenże, *Ideologia nacjonalizmu i rewizjonizmu w poglądach na przeszłość stosunków polsko-niemieckich*. „Przegląd Zachodni” 1966, nr 4, ss. 187 - 210; tenże, *Stare i nowe tendencje...*; tenże, *Nowe spojrzenie na przeszłość i teraźniejszość stosunków polsko-niemieckich*. „Przegląd Zachodni” 1967, nr 5, ss. 176 - 189.

¹⁰¹ Zob. L. Gall, *Bismarck. Der Weisse Revolutionär*. Berlin, ss. 350.

Historycy polscy w takiej czy innej formie do problemów tych nawiązywali już w końcu XIX w., w latach międzywojennych, a szczególnie w okresie PRL. Problem genezy państwa pruskiego został w historiografii polskiej przedstawiony bardzo szczegółowo; zanalizowano też dokładnie udział królów pruskich w rozbiorach Polski; od dziesiątków lat znana jest ich inspiratorska rola w tym zakresie.

„Badania B. Dembińskiego, Sz. Askenazego i W. Kalinki oświetlające dogłębnie rolę Prus w drugim i trzecim rozbiorze Polski — pisze G. Labuda — nie napotykały do tej pory ze strony niemieckiej żadnej rzetelnej dyskusji”¹⁰².

Podobnie przedstawia się sytuacja w zakresie problematyki gospodarczej i kulturalnej. Z badań K. Zimmermanna, Z. Kaczmarczyka, J. Topolskiego i in. wynika, że podbicie np. Wielkopolski przez Prusy przyczyniło się nie do rozkwitu, lecz do ekonomicznego regresu tego regionu; teza o cywilizatorskiej misji Prus na ziemiach polskich nie znajduje uzasadnienia w źródłach. Podbój ziem polskich prowadził do ich nadmiernej eksploatacji i zahamowania w rozwoju. Nie do przyjęcia są też wnioski wynikające z teorii o postępowym charakterze państwa pruskiego, jego tolerancyjności itp. Na przykładzie stosunku do ludności polskiej też tych nie da się obronić; było to nie tylko państwo ucisku klasowego, ale także ucisku narodowego, państwo w pełni zaangażowane w tłumienie polskiego ruchu narodowego i polityce germanizacji. Pewne pozytywne zmiany podboje te przyniosły natomiast w dziedzinie prawn-administracyjnej. Jednak postęp ten ograniczały wprowadzone później restrykcje w dziedzinie języka, dyskryminacja narodowościowa, a także społeczna.

Historycy zachodniemieccy przeceniają w swych opracowaniach przejawy dobrosąsiedzkiego współżycia Niemców z Polakami; jednocześnie przejawiają tendencje do przemilczania lub niedoceniaania przejawów dyskryminacji, nierówności i ucisku ludności polskiej. Przez długi czas historiografia RFN przemilczała też wkład ludności słowiańskiej, a szczególnie polskiej, w rozwój Prus. W ostatnim okresie ukazało się kilka prac podejmujących ten problem. W rozważaniach o historii Prus bardzo często podnoszono tezę głoszącą, iż państwo to spełniało pozytywną rolę w dziejach kontynentu europejskiego XVIII i XIX w. jako ważny czynnik równowagi europejskiej. Jest to teza przyjęta *a priori* i nigdy w pełni nie uzasadniona. W pewnym momencie Prusy przejęły stabilizującą funkcję Polski w Europie. Ale już w 1871 r., po podporządkowaniu sobie innych państw niemieckich, przekształciły się one w czynnik destabilizacyjny. Poprzez ciągłe dążenia do ekspansji i zagrożenie innych państw doprowadziły one do rozwoju zbrojeń i wybuchu I wojny światowej.

¹⁰² G. Labuda, *Dzieje Prus...*, s. 10.

W wyniku klęski poniesionej w I wojnie światowej Prusy zostały znacznie okrojone na wschodzie; odbudowane zostało niepodległe państwo polskie. Prusy nie chciały się z tym faktem pogodzić i w końcu doprowadziły do II wojny światowej. Wojna ta jednak zakończyła się ostatecznym upadkiem Prus i odsunięciem żywiołu niemieckiego ze wschodu. Spełniło się to, co zakładał Marks dokonując oceny roli i miejsca Prus w Europie. W dziejach Prus przewija się jednak wiele różnych tradycji i doświadczeń. Przypominanie tej historii będzie tylko wtedy miało sens, jeśli przypominać będziemy całością tych tradycji i doświadczeń. Przypominanie tradycji pruskich musi prowadzić do budzenia odpowiednich resentymentów i skojarzeń.